

Materiały

POCZĄTKI I ROZWÓJ DWÓCH „STOLIC” ŚREDNIOWIECZNEJ MARCHII BRANDENBurskiej: BRANDENBURGA I BERLINA

Berlin obchodził w 1987 r. — we wschodniej i zachodniej części siedemsetpięćdziesięciolecie swego istnienia. Daje to powód do poniższych rozważań. Nie chodzi przy tym jednak o przedstawienie rozwoju politycznego, który doprowadził do tego, że Berlin stał się głównym miastem Marchii czy księstwa elektorskiego Brandenburgii¹, lecz bardziej o wyjaśnienie podstaw awansu tych miast — najpierw Brandenburga nad Hawelą, ośrodka, od którego pochodzi nazwa kraju, następnie zaś Berlina — we wczesnym i pełnym średniowieczu. Chodzi o porównanie obu ośrodków, które już we wczesnym średniowieczu (Brandenburg w XII w., Berlin dopiero około 1400 r.), określane były jako *caput* lub „głowa” (*Haupt*) i które obrazują dwa różne typy genezy miast. Pojęcia „głowa” nie należy tu rozumieć w znaczeniu nowoczesnym jako „stolica”. Odnosi się ono w większym stopniu do faktycznej gospodarczej i politycznej dominacji miasta lub też jego pierwszeństwa honorowego (na przykład w sądownictwie) w stosunku do innych miast w obrębie pewnego terytorium², nie chodzi tu jednak w żadnym wypadku o „stolicę” w sensie konstytucyjno-prawnym i politycznym. Rezydencją elektorów brandenburskich, a co za tym idzie stolicą w nowym rozumieniu, stał się Berlin dopiero w XV w. Zagadnienie to wykracza poza ramy niniejszych rozważań. Chodzi tu o okres wcześniejszy, kiedy położone zostały podwaliny rozwoju obu omawianych miast. W przypadku Brandenburga nad

¹ Podwaliny położył już Johannes Schultze: J. Schultze, *Caput marchionatus Brandenburgensis*. Brandenburg und Berlin. W: J. Schultze, *Forschungen zur brandenburgischen und preußischen Geschichte. Ausgewählte Aufsätze*. (Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin, 13), Berlin 1964, ss. 155 - 176 (Pierwodruk: 1952).

² (Por. także charakterystykę Jüterboga jako *caput provinciae*, centrum kolonizacyjnego obszaru magdeburgskiego położonego na wschód od Łaby założonego przez arcybiskupa Wichmanna w 1174 r.; *Urkundenbuch des Erzstifts Magdeburg*. Cz. 1. Oprac. F. Izrael, W. Möllenberg (Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und des Freistaats Anhalt, R. 18), Magdeburg 1937, nr 343; Na ten temat także: B. Zientara, *Z dziejów organizacji rynku w średniowieczu. Ekonomiczne podłoże „weichbildów” w arcybiskupstwie magdeburgskim i na Śląsku w XII-XIII wieku*. „Przegląd Historyczny” R. 64/1973, s. 681 i nast.; W. Schich, *Stadtwerdung im Raum zwischen Elbe und Oder im Übergang von der slawischen zur deutschen Periode*. „Germania Slavica I.” Red. W. H. Fritze (Berliner Historische Studien, 1), Berlin 1980, s. 209 i nast.

Hawelą dotyczy to już wczesnego średniowiecza, w przypadku Berlina dopiero XIII w. W tym to wieku Berlin stał się w ciągu stosunkowo krótkiego czasu w pełni ukształtowanym miastem średniowiecznym. Taki stan rozwoju miejskiego osiągnął o wiek starszy Brandenburg dopiero w XIII stuleciu.

Berlin średniowieczny był zatem miastem młodym. Dnia 28 października 1237 r. data ta stanowi podstawę obchodów jubileuszowych, nie padła jeszcze nazwa Berlin, a jedynie imię proboszcza bliźniaczej gminy Cölln, będącego świadkiem zawarcia układu, kończącego spór między biskupem Brandenburga a margrabiami brandenburskimi braćmi Janem I i Ottonem III³, rządzącymi wspólnie od 1225 r. Przedmiotem sporu było pobieranie dziesięciny i osadzanie archidiakonów (lub prepozytów) na „nowych ziemiach” diecezji brandenburskiej na wschód od Haweli i na północ od Sprewy, a więc na obszarze późniejszego Barnima. W 1244 r. świadek ten pojawia się jako proboszcz Berlina, dzięki czemu spotykamy po raz pierwszy w źródle nazwę Berlin⁴. Widocznie krótko przedtem margrabiowie ustanowili tu prepozyturę dla „nowych ziem”⁵. Askańczycy zwyciężyli ostatecznie w konkurencji z sąsiednimi książętami o ten długi sporny obszar.

Dopiero w 1251 r. Berlin został określony jako *civitas*, służąc już przy tej okazji wraz z Brandenburgiem za wzór wolności celnej, którą przyznał w tymże roku margrabia Jan I mieszczanom z Przesławy w Marchii Wkrzańskiej⁶. W dwa lata później natomiast, w 1253 r. postawiono Berlin jako wzór rozwoju dla Frankfurtu nad Odrą, i to zarówno pod względem prawnym, jak i budowlanym. Wójt Berlina był obecny przy tym akcie prawnym, tzn. przy nadaniu Frankfurciowi przywileju przez margrabiów. Frankfurt przejął prawo miejskie od Berlina⁷, ten natomiast od Brandenburga. Wynika stąd, że Berlin musiał przeżyć w stosunkowo krótkim czasie olbrzymi rozkwit. Wydaje się, że miasto to było swego rodzaju forpocztą dla rozszerzającego się w kierunku wschodnim, do Odry i poza nią władztwa askańskiego. We wcześniejszych latach nie było tu żadnych podstaw do rozwoju miasta.

Bliźniacze miasto Berlin-Cölln leżało przed XIII w. w strefie bardzo skąpo zasiedlonej między dwoma gęściej zaludnionymi obszarami. Na zachodzie rozciągały się po drugiej stronie środkowej Haweli tereny plemiennne Hawelan (*Havelslawen*), których książę (do 1150) miał swą siedzibę w Brandenburgu; należało do niego — jako ośrodek wschodni —

³ *Regesten der Markgrafen von Brandenburg aus askanischem Hause*. Oprac. H. Krabbo, G. Winter, Berlin 1910/55, nr 645 (dalej Krabbo-Winter); *Codex diplomaticus Brandenburgensis*. Red. A. F. Riedel, I. Cz. główna. T. 8. Berlin 1847, s. 15 i nast., nr 67 (dalej Riedel).

⁴ Krabbo-Winter, nr 688; Riedel I/8, s. 156 i nast., nr 71.

⁵ Por. D. Kurze, *Die Kirche*. W: *Bürger — Bauer — Edelman. Berlin im Mittelalter*. Berlin 1987, s. 130 i nast.

⁶ *Pommersches Urkundenbuch*. T. 1, 2. Wydanie, przerobione przez K. Conrad, Köln-Wien 1970, nr 531.

⁷ Krabbo-Winter, nr 766; Riedel I/23, s. 1 i nast. nr 1 i 2: „ipsam civitatem eodem iure, quo civitatem Berlin gavisam esse volumus et contentam”.

także Spandau. Na wschodzie leżały natomiast tereny osadnicze Sprewian z centrum w Köpenick⁸. Strefa pośrednia, przede wszystkim wzniesienia na południe i północ od Sprewy, zasiedlona została dopiero w XIII w. przez Niemców przybyszów oraz ludność słowiańską z sąsiednich terenów i rozwinęła się w ziemie Teltow i Barnim⁹. To dopiero stało się decydującą przyczyną rozwoju podwójnego miasta nad środkową Sprewą, położonego między obiema ziemiami, przy dogodnym, naturalnym miejscu przeprawy przez rzekę.

Rozwój miejski ważnego centrum plemiennego i siedziby księżęcej Brandenburga rozpoczął się natomiast na długo przed okresem niemieckim¹⁰. Brandenburg był znakomicie położony pod względem strategicznym, w bogatym w wodę kraju nadhawelańskim (*Havelland*). Przeważający z Magdeburga, siedziby arcybiskupstwa i głównego ośrodka handlowego nad granicą wschodnią młodej Rzeszy Niemieckiej w X w., trakt przecinał w Brandenburgu Hawelę i biegł dalej (przez Spandau, Köpenick i Lubusz) aż do Poznania, centrum państwa polskiego pierwszych Piastów. Warownia położona na dzisiejszym ostrowie tumskim, którą z powodu warunków naturalnych trudno było ominąć, sprawowała nad nim kontrolę. Na przełomie lat 928/929 stała się ona celem ataku pierwszego króla niemieckiego z dynastii saskiej, Henryka I, przeciwko pogańskim jeszcze Słowianom¹¹. Wszystkie ludy słowiańskie aż po Odrę, łącznie z Brandenburgiem, zostały poddane niemieckiemu władztwu trybutnemu. W Brandenburgu ustanowiono jedno z dwóch biskupstw misyjnych dla tych ziem, przez co potwierdzona została dobitnie funkcja tego miejsca, wynikająca z jego centralnego położenia¹². Gród podzielono między kościół biskupi (część północna) i namiestnika królewskiego wraz z jego wojskową załogą (część południowa). Po przewyciężeniu przejściowego panowania niemieckiego i załazków chrześcijaństwa przez wielkie powstanie Słowian w 983 r. Brandenburg stał się ponownie ośrodkiem niezależnego obszaru pod panowaniem władców słowiańskich, któ-

⁸ Por. *Die Slawen in Deutschland. Ein Handbuch. Neubearbeitung.* Red. J. Herrmann, Berlin 1985 (mapy); E. Böhm *Die Frühgeschichte des Berliner Raumes.* W: *Geschichte Berlins* Red. W. Ribbe. T. 1. München 1987, s. 64 i nast.

⁹ E. Böhm, *Teltow und Barnim. Untersuchungen zur Verfassungsgeschichte und Landesgliederung brandenburgischer Landschaften im Mittelalter.* (*Mitteldeutsche Forschungen*, 83). Köln-Wien 1978.

¹⁰ J. Herrmann, *Frühe Städte und Handwerkssiedlungen.* W: *Die Slawen in Deutschland*, s. 244 i nast.; tenże, *Magdeburg-Lebus.* W: *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam*, 2 (1963), s. 89 i nast.; K. Grebe, *Archäologische Forschungen auf der Dominsel in Brandenburg.* W: *Das Altertum*, 25 (1979), s. 23 i nast.; K. Myśliński, *Słowiańska Brenna-Brandenburg i jej przejście pod rządy margrabiów w połowie XII w.* „*Rocznik Lubelski*” nr 10/1967 (1968), s. 63 i nast.; W. Schich, *Stadtwerdung...* s. 195 i nast. (z dalszymi dowodami).

¹¹ C. Lübke, *Regesten zur Geschichte der Slawen an Elbe und Oder (vom Jahr 900 an).* Cz. II, (*Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen*, R. I, 133), Berlin 1985, s. 40 i nast.

¹² *Ibidem*, s. 107 i nast.

rego centrum znajdowało się w kraju nadhawelańskim¹³. Warownia na wyspie została rozbudowana, zabudowa jej wnętrza była, jak wykazały badania archeologiczne, zwarta i regularna. Brandenburg zaliczyć można do typu słowiańskich „miast grodowych” z dworem książęcym i nastawioną na niego osadą z ludnością rzemieślniczą, w której o określonych porach, jeszcze nie regularnie odbywał się targ¹⁴. Na przeciwległym brzegu w pobliżu wyspy grodowej leżały dalsze osady. Teren na zachód od Haweli uchodził za *suburbium* Brandenburga. Na leżącym 50 m nad poziomem Haweli późniejszym „Marienbergu” znajdowała się plemienna świątynia Trzygłowa, będąca miejscem kultu o znaczeniu ponadlokalnym.

Za czasów ostatniego księcia słowiańskiego Przybysława-Henryka zaczęto w Brandenburgu ponownie wprowadzać chrześcijaństwo, chociaż teren ten był jeszcze w przeważającej mierze pogański¹⁵. Przybysław kazał wybudować w swym grodzie kaplicę dworską i przy wzniesionym w *suburbium* na zachodnim brzegu Haweli kościele pod wezwaniem św. Gotarda osadził konwent kanoników premonstratensów. Według wszelkiego prawdopodobieństwa osiadali tutaj już za czasów Przybysława (saksońscy?) kupcy, którzy nadali swej osadzie dolnoniemiecką nazwę miejscową *Parduin* w znaczeniu „osada nad ramieniem rzeki”¹⁶. W końcu bezpotomny książę wyznaczył na swego następcę saskiego margrabiego Marchii Północnej, Albrechta Niedźwiedzia. Po śmierci Przybysława (1150 r.) i po stłumieniu słowiańskiego powstania Albrecht objął ostatecznie w 1157 r. Brandenburg w swe posiadanie. Odtąd nazywał się on *marchio Brandenburgensis*¹⁷.

Tak więc od centrum słowiańskiego księstwa wzięło swą nazwę nowe, w latach następnych rozprzestrzeniające się daleko na wschód niemieckie księstwo terytorialne Marchia Brandenburska. Sam Brandenburg natomiast uchodził w Niemczech od X w. za gród Rzeszy, do którego połowy mógł sobie rościć prawa biskup. Król Fryderyk Barbarossa udokumentował swe prawo do Brandenburga osadzając w nim burgrabiego. Biskup objął ponownie północną część wyspy w swe posiadanie.

¹³ Na temat roku 983: C. Lübke, *Regesten...* Cz. III (*Osteuropastudien...* R. I, 134), Berlin 1986, s. 15 i nast.

¹⁴ W. Schlesinger, *Über mitteleuropäische Städtelandschaften der Frühzeit*. W: *Die Stadt des Mittelalters*. Red. C. Haase. T. 1 (*Wege der Forschung*, 243), Darmstadt 1969, s. 254 i inne. (Pierwodruk 1957): W. Schich, *Spandau als slawische Burgstadt*. W: A. v. Müller-K. v. Müller-Mučič, *Die Ausgrabungen auf dem Burgwall in Berlin-Spandau*. (*Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte*, NF 3). Cz. 1, Berlin 1983, s. 121 i nast. Ogólnie na temat wczesnych miast Słowian północno-zachodnich por. np.: J. Herrmann, *Frühe Städte*. W: *Die Slawen in Deutschland*, s. 232 i nast.; L. Leciejewicz, *Miasta Słowian północnopolańskich*. Wrocław 1968.

¹⁵ H.-D. Kahl, *Slawen und Deutsche in der brandenburgischen Geschichte des 12. Jahrhunderts*. *Die letzten Jahrzehnte des Landes Stodor* (*Mitteldeutsche Forschungen*, 30), Köln-Graz 1964, s. 26 i nast.

¹⁶ R. E. Fischer, *Die Ortsnamen des Havellandes* (*Brandenburgisches Namenbuch*, 4). Weimar 1976, s. 179 i nast.; W. Schich, *Stadtwerdung...*, s. 198 i nast.

¹⁷ J. Schultze, *Caput...*, s. 155.

Mimo biskupich i królewsko-burgrabiowskich praw do Brandenbura, sam margrabia rozwinął tam widoczną działalność, zmierzającą do rozbudowy i restrukturyzacji grodu. Nadarzała mu się szansa ustanowienia władztwa terytorialnego na tych rubieżach Rzeszy, dla których Brandenburg stanowił centrum. Jak później w innych grodach, tak i w Brandenburgu skupił margrabia część podlegających pańskiemu prawu służebnemu Słowian (nie wszystkich) w czterech osobnych osadach służebnych grodu, tzw. chyzach (*Kietze*), leżących w margrabiowskiej — południowej — części wyspy grodowej i na podgrodziu na północno-zachodnim brzegu Haweli¹⁸.

Krótko po zdobyciu Brandenbura wezwał Albrecht Niedźwiedź potencjalnych osadników z zachodu, przede wszystkim mieszkańców gęsto zaludnionych obszarów niderlandzko-dolnorenckich, do dalszego zasiedlania jego nowych ziem¹⁹. Mieli oni bez wątplenia swój udział w rozwoju ich centrum. Dziś jeszcze nosi pewien zaulek w Brandenburgu niderlandzko-dolnorencką nazwę *Huk* (kąt)²⁰. Osada na podgrodziu wokół kościoła św. Gotarda rozwinęła się w *villa forensis* lub *civitas* (tak w latach 1174 - 76)²¹ *Parduin* z rynkiem pośrodku; znajdowała się ona obok starej *urbs* Brandenburg, która utraciła swe funkcje gospodarcze (podobnie jak zapewne część mieszkańców) na rzecz nowego miasta, które przyjęło również nazwę Brandenburg. Już w 1170 r. margrabia Otto I nadał swym *cives Brandenburgenses* daleko idące wolności celne²².

Rozwój miejski Brandenbura za czasów askańskich nie przebiegał jednak w linii prostej, ani też nie koncentrował się na jednym miejscu. Wyrażają się w tym, być może, niejasne początkowo stosunki władcze. Dalsza, widocznie kupiecko-rzemieślnicza osada powstała przed 1175 r. jako *villa Luckenberg*. Zbudowano tam okazały kościół pod wezwaniem św. Mikołaja charakterystyczny dla osad tego typu w Niemczech północnych, który zachował się do dziś, choć sama osada już krótko potem przestała istnieć²³.

Już wkrótce przystąpił margrabia do zakładania „nowego miasta” na wielką skalę na drugim brzegu Haweli, kontynuując tym samym swe wysiłki zmierzające do przejęcia kontroli nad rozwojem miejskim Brandenbura. Wymieniona w 1196 r. po raz pierwszy *nova civitas*²⁴, późniejsze Nowe Miasto Brandenburg, była pierwszą pewnie poświadczoną askańską lokacją miasta na wschód od Łaby. Pierwotnie przestronny, póź-

¹⁸ H. Ludat, *Die ostdeutschen Kietzsiedlungen*, Bernburg 1936 (Przedruk z posłowiem autora: Hildesheim 1984), ss. 109, 113, 174; B. Krüger, *Die Kietzsiedlungen im nördlichen Mitteleuropa*, Berlin 1962, s. 147 i nast.

¹⁹ *Helmolds Slavenchronik*, wyd. 3. Oprac. B. Schmeidler (MGH Script. rer. Germ.), Hannover 1937, s. 174 i nast.

²⁰ H. Teuchert, *Die Sprachreste der niederländischen Siedlungen des 12. Jahrhunderts* (*Mitteldeutsche Forschungen*, 70). Köln-Wien 1972, ss. 69, 145.

²¹ Krabbo-Winter, nr. 420, 430; Riedel I/8, s. 109 i nast., nr 22, s. 112 i nast., nr 25.

²² Krabbo-Winter, nr 398; Riedel II/9, s. 2, nr 1.

²³ Krabbo-Winter, nr 420; Riedel I/8, s. 109 i nast., nr 22; R. E. Fischer, *Ortsnamen*, s. 162 i nast.

²⁴ Krabbo-Winter, nr 491; Riedel III/1, s. 2 i nast., nr 2.

niej dopiero częściowo zabudowany rynek z przylegającą do niego brukowaną ulicą i kościół parafialny pod wezwaniem św. Katarzyny stanowiły oś i centrum nowego miasta, które już w 1229 r. zostało obwarowane²⁵, początkowo przypuszczalnie wałami, palisadami i fosą. Istnienie fosy na północ od późniejszego klasztoru dominikanów zostało potwierdzone badaniami archeologicznymi²⁶. Istniały więc w Brandenburgu dwa miasta, różniane określeniami Stare Miasto i Nowe Miasto²⁷. Na miejscu słowiańskiej świątyni plemiennej powstał już w 1166 r. kościół pod wezwaniem NMP, rozbudowany następnie po 1220 r. w okazały kościół pątniczny²⁸. Wliczając kościół NMP, istniało w Brandenburgu wkrótce po objęciu go w posiadanie przez Niemców około 1170 r. (prócz Szpitala Świętego Ducha) pięć kościołów: katedra i kaplica dworska pod wezwaniem św. Piotra na wyspie, kościoły parafialne św. Gotarda i św. Mikołaja, jak również kościół pątniczny NMP na zachód od Haweli; wkrótce doszedł do nich kościół parafialny św. Katarzyny w Nowym Mieście.

W związku z założeniem Nowego Miasta margrabiowie uporządkowali na obszarze Brandenburga stosunki wodne i komunikacyjne. Za czasów słowiańskich prowadził główny trakt z Magdeburga do Polski od zachodniego podgrodzia przez most na Haweli i ostrów tumski, następnie przez dalszy most na Haweli w kierunku wschodnim. Z Nowego Miasta poprowadzono nową groblę przez ostrów tumski. Służyła ona komunikacji w kierunku północno-wschodnim, a jednocześnie przegradzała Hawelę, dzięki czemu na północ i południe od wyspy siła wody mogła być wykorzystywana do poruszania młynów. Również i Stare Miasto uzyskało (przed 1216) poprzez nową groblę i nowy most (*pons novus*) bezpośrednie połączenie z bliższym krajem nadhawelańskim na północ od ostrowa tumskiego²⁹. Przesztano korzystać ze starszego bezpośredniego połączenia między Starym Miastem a ostrowem tumskim³⁰. Mająca duże znaczenie żegluga na Haweli została przerwana przy jazie młyńskim, dopiero później poprowadzono ją sztuczną fosą z prostą śluzą (tzw. *Flutrinne*), omijającą szerokim łukiem Nowe Miasto (w 1551 r. rozszerzona została dla celów żeglugi fosa miejska)³¹. Do budowy grobli i fos musieli naturalnie wnieść swój wkład okoliczni chłopci. W 1335 r. zostali zobowiązani do świadczeń

²⁵ Krabbo-Winter, nr 598.

²⁶ G. Tillack, *Ur- und frühgeschichtliche Funde aus der Neustadt Brandenburg*. „Brandenburger Blätter” nr 4/1983, ss. 82, 85.

²⁷ Około 1218, *civitas vetus i civitas nova*; Ph. W. Gercken, *Ausführliche Stifftshistorie von Brandenburg*. Braunschweig-Wolfenbüttel 1766, s. 419.

²⁸ H.-D. Kahl, *Slawen*, s. 328 i nast.

²⁹ Krabbo-Winter, nr 558; Riedel I/8, s. 132 i nast., nr 48. Wymieniony tu jednocześnie *antiqua pons* nie jest widocznie mostem pomiędzy ostrowem tumskim i zachodnim podgrodzem; bardziej prawdopodobne jest, że chodzi tu o połączenie z wyspy w kierunku północno-wschodnim. W tym duchu koryguję mój poprzedni pogląd (*Stadtwerdung...*, s. 198).

³⁰ W 1237 r. opisana jest jeszcze droga prowadząca od bramy wschodniej na wyspę w kierunku Krakowa („... a porta orientali, que ducit versus Cracowe”) poprzez wyspę do bramy zachodniej w kierunku Parduina („... ad portam, que ducit versus Parduin”); Riedel I/8, s. 153, nr 67.

³¹ Riedel I/9, s. 12, nr 17; por. O. Tschirch, *Geschichte der Cur- und Hauptstadt Brandenburg (Havel)*³, Brandenburg 1941. Cz. I, s. 27 i nast.

na rzecz utrzymania grobli staromiejskiej chłopi z 39 wsi na północ od Brandenburga³². Kierownictwo techniczne robót budowlanych spoczywało z pewnością w rękach Niderlandczyków.

Położenie ostrowa tumskiego, stanowiącego w przeszłości centrum gospodarcze i wojskowe, stawało się — mimo prowadzącego przezeń traktu — coraz bardziej peryferyczne w stosunku do obu miast, które dzięki swym umocnieniom przejęły także funkcję obronną. Przypomina to pod wieloma względami sytuację Poznania. Prawdopodobnie w latach trzydziestych XIII w. margrabia opuścił wyspę i założył na obrzeżu obwarowanego Nowego Miasta własny dwór³³. W tym samym czasie zanikł też urząd burgrabiego Brandenburga. *Villa Luckenberg* połączona została z margrabiowskim Starym Miastem. Kompleks osadniczy Brandenburg — otrzymał swą trwałą charakterystyczną trójczłonową postać z dwoma margrabiowskimi, niezależnymi pod względem prawnym miastami, Starym i Nowym, jak również samodzielnym okręgiem grodu pod administracją kościelną. Ten ostatni stał się okręgiem duchownym z katedrą, zabudowaniami klasztornymi i gospodarczymi, szpitalem i kaplicą, jak również domostwami mieszkańców chryz, którzy stali się poddanymi kościoła, z ich charakterystyczną luźną zabudową.

Inaczej rzecz się miała w przypadku obu miast, które w ciągu XIII w. zostały jeszcze rozbudowane, a z końcem tego stulecia otoczone potężnym kamiennym murem. Były one — przynajmniej w ich części centralnej wokół rynku — gęsto zabudowane. Rynek stanowił centrum topograficzne i gospodarcze, jest to element charakterystyczny miasta nowego typu w okresie pełnego średniowiecza, związany ze zorientowaną na rynek i opartą na podziale pracy produkcją na wsi i w mieście. Przemiana grodu nastawionego na potrzeby rzemiosła i odbywającego się przygodnie targu w zorientowaną, zarówno pod względem budowlanym, jak i gospodarczym, osadę stanowi przejaw „nowoczesnych” stosunków gospodarczych w sensie pełnego średniowiecza. Ostateczna rozbudowa miasta uwzględniała dodatkowo żywotność i obronność organizmu miejskiego, ponieważ budowie muru i powiększaniu się miasta towarzyszyła koncentracja osadnicza. Szereg starych osad przestało istnieć w XIII i XIV w., tzn. jeszcze przed znanym, uwidaczniającym i tu swe skutki późnośredniowiecznym procesem pustoszenia, mieszkańcy tych osad objęci zostali prawem miejskim³⁴ i przesiedleni do miasta, a ich grunty włączone w jego obręb. Tym sposobem mury miejskie objęły silny element agrarny³⁵. Dzięki temu obrzeża miasta miały luźniejszą zabudowę. Co najmniej jedna stara słowiańska osada, *villa Stutz*, została włączona do Nowego Miasta³⁶. Elementem rozwoju miasta w XIII w. było, jak i w innych

³² Riedel I/9, s. 32, nr 47.

³³ Por. E. Bohm, *Teltow und Barnim...*, s. 259 n.

³⁴ Krabbo-Winter, nr 725; Riedel I/9, s. 2 i nast, nr 2: „... iura et consuetudines eiusdem civitatis universaliter teneant et observent”; bliżej tamże, nr 3, s. 3; Krabbo-Winter, nr 1080; O. Tschirch, *Geschichte...*, s. 45 i nast.

³⁵ W 1315 r. wyraźnie poświadczono zostało wolne prawo wypasu w Nowym Mieście: Riedel I/9, s. 12, nr 17.

³⁶ R. E. Fischer, *Die Ortsnamen der Zauche (Brandenburgisches Namenbuch, 1)*, Weimar 1967, s. 53 i nast.

przypadkach, osiadanie zakonów żebraczych³⁷. Ich zabudowania klasztorne, franciszkanów w Starym Mieście, dominikanów zaś w Nowym, włączone zostały w plany kamiennych fortyfikacji. Oba obiekty klasztorne przylegały do murów miejskich.

Już przy końcu XII w. margrabiowie określali miejsce Brandenburg, ściślej mówiąc gród, jako *caput Marchiae*³⁸. Około 1300 r. uściślili tę charakterystykę, obejmując nią oba powstałe na miejscu dawnego miasta grodowego Słowian miasta, i to w tej formie, że od nich wywodzi się ich władztwo, tak jak „strumyczek ze źródła” (*totum nostrum dominium ab eadam nostra civitate traxit originem tamquam a fonte rivuli derivantur*)³⁹. Wszystkie powstałe później lub też na nowo obdarzone przywilejem miasta Marchii z terenów wschodnich przejęły prawo brandenburskie, utworzone na wzór prawa magdeburskiego⁴⁰. Poza tym stanowili wspólnie ławnicy z Nowego i Starego Miasta wyższą izbę sądową dla miast marchijskich. Brandenburg zachował przez całe średniowiecze i jeszcze w okresie późniejszym swą tradycyjną pozycję centrum prawnego i sądowniczego Marchii. Uznał fakt ten także i Berlin około 1400 r., mimo że miasto to w tym czasie uważane było już przez inne miasta marchijskie za polityczne „czoło”. W berlińskiej księdze miejskiej z końca XIV w. rozporządzono, że zwierzchnością prawną dla Berlina będzie *rechtrike stad*, tzn. bogate prawem miasto Brandenburg⁴¹. W sensie prawnym centrum pozostał Brandenburg — zgodnie z definicją zawartą w głosie do *Sächsisches Weichbildrecht* z XIV w.: *daz in allen landen die eldeste stat des landes ein haupt sulle sein dez rechten* (iż we wszystkich krajach najszlachetniejsze z ich miast głową prawa być winno)⁴².

W ten sposób doszliśmy znowu do podwójnego miasta Berlin-Cölln i należy postawić sobie pytanie, co było powodem tego, że to w stosunku do Brandenbura młode miasto nad Sprewą zaczęło odgrywać rolę politycznego „czoła”. „Märkische Fürstchronik” z około 1280 r. donosi, że margrabiowie-bracia Jan I i Otto III (1220-1266/67) zbudowali lub też rozbudowali w Marchii różne miasta z Berlinem, Strausbergiem, Frankfurtem nad Odrą i Angermünde na czele⁴³. Podczas gdy Brandenburg jako siedziba książęca i biskupia rozrósł się stopniowo, w wyniku długiego procesu trwającego do XII w., w miasto (*civitas*), które w związku z koncentracją osadniczą w XIII w. zostało jeszcze rozbudowane i otoczone

³⁷ Krabbo-Winter, nr 946, 1399.

³⁸ Krabbo-Winter, nr 494; Riedel I/7, s. 468 i nast., nr 1; (J. Schulze, *Caput...*, s. 159, omyłkowo na 1177).

³⁹ Riedel I/9, s. 12 i nast., nr 17 (dla Nowego Miasta); por. tamże, s. 26 i nast., nr 36 (dla Starego Miasta).

⁴⁰ H. K. Schulze, *Die brandenburgischen Stadtrechte im Mittelalter*, „Jahrbuch für Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands” nr 13 i 14/1965, s. 363 i nast.

⁴¹ *Berlinisches Stadtbuch. Neue Ausgabe*. Red. P. Clauswitz, Berlin 1883, s. 27.

⁴² *Das Sächsische Weichbildrecht. Ius municipale Saxonicum*. Red. A. v. Daniels i F. v. Gruben. T. 1. (*Rechtsdenkmäler des Deutschen Mittelalters*), Berlin (b. r. w.) (1858), s. 240.

⁴³ *Chronica Marchionum Brandenburgensium*, cap. 8. Red. G. Sello. W: *Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte* 1 (1888), s. 121: „Berlin, Struzberch, Vrankenvorde, Nowin-Iangermunde, Stolp, Livenwalde, Stargarth, Novin-Brandenburch et alia loca plurima exstruxerunt”.

ostatecznie obszernym murem kamiennym. Natomiast Berlin w przeciągu stosunkowo krótkiego czasu i zaczynając bardzo skromnie rozwinął się w równie ukształtowane miasto⁴⁴.

Owe skromne początki zaczynały się po obu stronach przejścia przez Sprewę w okolicy berlińskiego „starego” rynku i kościoła prepozytałnego pod wezwaniem św. Mikołaja oraz rynku w Cölln i tamtejszego kościoła parafialnego św. Piotra. Siegają one według badań archeologicznych mniej więcej 1200 r., tzn. czasu, w którym rozpoczęło się stopniowe zasiedlanie tej okolicy. Być może były to początkowo dwie małe osady kupiecko-rzemieślnicze w rodzaju *villae forenses*⁴⁵. Dłaczego obok przejścia przez Sprewę powstały aż dwie osady o charakterze miejskim, tego nie wiemy, być może w celu zabezpieczenia przepraw przez rzekę. Mógł tu odegrać także rolę przykład Brandenbura, tak jak w późniejszym czasie rozbudowany na wzór Berlina Frankfurt miał otrzymać siostrzane miasto (które jednak nie zostało potem zbudowane) w miejscu zwanym *Zliwitz* (stąd dzisiejsza nazwa Słubice), leżącym na drugim brzegu Odry⁴⁶.

Nie posiadamy natomiast żadnych danych, które by potwierdzały, że w czasach słowiańskich istniała obok przejścia przez Sprewę jakaś osada o charakterze miejskim, na której miejscu mogłoby powstać miasto na prawie niemieckim. Jedynie materiał onomastyczny pozwala przypuszczać, że istniała tu wcześniej jakaś osada. Nazwa miejscowa Berlin pochodzi prawdopodobnie od słowiańskiego „brlo” w znaczeniu „bagniste miejsce”, nazwa obszaru „Krank” w centrum Berlina być może od słowiańskiego „krąg” w znaczeniu kolisty obszar, nazwa miejscowa Cölln przypuszczalnie od słowiańskiego „kol” (pal)⁴⁷. Ze względu jednak na całkowity brak znalezisk archeologicznych, pochodzących z okresu późnosłowiańskiego sprawa ta jest niepewna.

Decydujące znaczenie dla powstania i rozkwitu Berlina i Cölln miała z jednej strony nowa sytuacja traktów handlowych między Łabą a Odrą z rosnącą rolą komunikacji w kierunku północ-południe, z drugiej strony natomiast wspomniana już na wstępie kolonizacja ziem Teltow i Barnim. W miejscu dogodnej przeprawy przez Sprewę pomiędzy obiema tymi ziemiami mogły się zbiegać wiodące od Łaby i Saali (Magdeburg, Halle, Marchia Miśnieńska) na północ i północny-wschód, przede wszystkim do dorzecza Odry (Szczecin) szlaki komunikacyjne⁴⁸. Komunikacja pomiędzy

⁴⁴ Por. W. Schich, *Das mittelalterliche Berlin*. W: *Geschichte Berlins*, Red. w. Ribbe. T. 1, München 1987, s. 137 i nast.

⁴⁵ H. Seyer, *Berlin im Mittelalter. Die Entstehung der mittelalterlichen Stadt*, Berlin 1987, s. 81 i nast.

⁴⁶ Krabbo-Winter, nr 766; Riedel I/23, s. 1 i nast., nr 1 i 2; por. W. Schich, *Stadtwerdung...*, s. 231 i nast. (z dalszą literaturą).

⁴⁷ E. Eichler, *Slawische Ortsnamen zwischen Saale und Neisse. Ein Kompendium*. T. 1, Bautzen 1985, s. 35 i nast.; G. Schlimpert, *Die Ortsnamen des Barnim (Brandenburgisches Namenbuch, 5)*, Weimar 1984, ss. 101, 172 i nast.; W. Schich, *Das mittelalterliche Berlin...*, s. 146 i nast.

⁴⁸ W. H. Fritze, *Das Vordringen deutscher Herrschaft in Teltow und Barnim. W: Frühzeit zwischen Ostsee und Donau*. Red. L. Kuchenbuch i W. Schich („Germania Slavica III”), Berlin 1982, s. 297 i nast. (Pierwodruk 1971); tenże, *Entstehung und Anfänge von Berlin*, W: *Bürger — Bauer — Edelmann...*, s. 11 i nast.

głębią kraju a Szczecinem przybrała począwszy od XII w. znacznie na sile. Miejsce przy przejściu przez Sprewę nabrało wielkiego znaczenia nie tylko dla kupców, ale też dla askańskich książąt, którzy pragnęli na tym rzadko zaludnionym obszarze ugruntować swe władztwo, wesprzeć osadnictwo i wykorzystać dla siebie uwidaczniający się już rozkwit handlu. Było to najdogodniejsze miejsce dla ustanowienia centrum pomiędzy starymi terenami osadniczymi na Zachodzie i Wschodzie. W latach dwudziestych XII w. rozpoczęło się planowe zasiedlanie dyluwialnych płaskowyżów Teltowa i Barnima z ich stosunkowo ciężkimi i urodzajnymi glebami, i to za pomocą wielkich ulicówek i owalnic. W obrębie tej sieci osadniczej ujawniło się w pełni korzystne położenie Berlina. Margrabiowie włączyli to miejsce w swój system rozwoju miast na nowych wschodnich ziemiach, na których gruntowali swe władztwo. Około 1230 r. rozbudowywali oni jeszcze leżące na wschodnim pograniczu, dawno już opanowanego, kraju nadhawelańskiego Spandau jako centrum swych ziem wschodnich (składające się z silnej warowni i leżącego przed nią miasta), dla których Brandenburg stawał się coraz bardziej peryferyczny⁴⁹. Najpóźniej około 1240 r. zapaść musiało postanowienie o silnym popieraniu Berlina, tzn. o jego rozbudowie (*exstructio*).

Z przykładu Frankfurtu nad Odrą, którego lokacja w 1253 r. opierała się o wzór Berlina, można wnioskować, że także w przypadku Berlina margrabiowskie *exstructio* obejmowało akt prawny, który regulował pozycję prawną miejscowości i jej mieszkańców, tzn. konkretnie uznana została ważność prawa brandenburskiego. Władcy terytorialni wspierali rozwój miejski przez nadawanie ziemi i zwalnianie od opłat celnych, zwłaszcza Frankfurt otrzymał w 1253 r. grunty orne dokładnie tej samej wielkości (120 łanów i 4 łany parafialne), w jakiej posiadał je Berlin. Przeciwnie natomiast nadano za wzorem Berlina i Brandenburga w 1251 r. wolności celne. Rajcy berlińscy posłali w 1253 r. rajcom z Frankfurtu opinię, w której wyjaśniali oni szczegóły prawa, które sami przejęli od Brandenburga⁵⁰. Na tej podstawie uregulowała rada miejska całą działalność rzemieślniczą, sprawowała kontrolę nad miarami i wagami, nad zrzeszonymi w „cechach” rzemieślnikami, nad jakością wytwarzanych przez nich wyrobów, określała warunki sprzedaży i miała uprawnienia do wydawania własnych rozporządzeń prawnych, tzw. wilkierzy, a ich naruszenie było przez nią karane. Berlińska opinia prawna poświadcza wyraźnie przekonanie, że regulacja spraw rynku i innych dziedzin rzemiosła stanowiła rdzeń prawa miejskiego w tym czasie.

Sytuacja prawna odpowiada sytuacji gospodarczej, jak również topograficznej. Już przykład Brandenburga pokazał, że rynek stanowił w okresie pełnego średniowiecza centrum miasta. Przy rozbudowie Berlina i Frankfurtu zostało to uwzględnione w jeszcze większym stopniu. Obok starego rynku pozostawiono w nowej części miasta w obu przypadkach niezwykle obszerny teren na cele rynku, jak i pod budowę nowego koś-

⁴⁹ W. Schich, *Die Entstehung der mittelalterlichen Stadt Spandau*. W: *Slawenburg—Landesfestung—Industriezentrum. Untersuchungen zur Geschichte von Stadt und Bezirk Spandau*. Red. W. Ribbe, Berlin 1983, s. 55 i nast.

⁵⁰ Riedel I/23, s. 3 i nast., nr 3: „Sicut traditum tenemus a Brandenburgensibus, ita vobis ad preces vestras tradimus servandam”.

ciola parafialnego pod wezwaniem NMP. Na najstarszym planie Berlina, autorstwa budowniczego twierdzy Wielkiego Księcia Elektora, Grzegorza Memhardta z około 1650 r. dający się rozpoznać rysunek musiał w swych zarysach — poprzez ograniczenie obszaru miejskiego i wyznaczenie ulic oraz placów — zostać ustalony już około połowy XIII w. nawet jeśli prace budowlane ciągnęły się jeszcze przez dłuższy czas⁵¹. Budowa obu okazałych kościołów — św. Mikołaja i św. Piotra — na miejscu małych drewnianych budowli należała do wczesnych przedsięwzięć budowlanych; budowa kościoła pod wezwaniem NMP miała miejsce prawdopodobnie w latach 1260 - 1270⁵².

Rozbudowa musiała opierać się na jednolitym planie. Istniejąca już najważniejsza ulica w kierunku zachodnim, Spandauer Strasse, służyła najwidoczniej za linię przewodnią; równolegle do niej wytyczono dwie dalsze ulice. Prostopadle do tego układu ulic równoległych Berlina poprowadzona została, mniej więcej w ich połowie, następna ulica dla ruchu ponadlokalnego (w kierunku północno-wschodnim), a mianowicie ulica Odrzycka (Oderberger Strasse), prowadząca poprzez zasiedlony Barnim do Odrzycka (Oderberg) i dalej w kierunku ujścia Odry. Przy obu berlińskich głównych ulicach (Spandauer i Oderberger Strasse) znajdowały się założone przed 1272 r. pierwsze szpitale, Szpital Świętego Ducha i Świętego Jerzego. W zaułku pomiędzy tymi dwiema głównymi ulicami rozpościerał się Nowy Rynek, centrum urbanistyczne nowej części miasta, na ich skrzyżowaniu wzniesiono zaś ratusz. Wytyczenie ulicy Świętego Ducha równolegle do Sprewy nastąpiło prawdopodobnie dopiero w latach osiemdziesiątych. Od ulicy Odrzyckiej poprowadzono część ruchu w kierunku północ-południe poprzez drugi, Nowy (później Długi) most i Wielką (później Szeroką) ulicę do rynku w Cölln, stanowiącego centrum jego starszej części. To drugie stałe połączenie pomiędzy obydwojmi miastami stanowiło coś w rodzaju „obwodnicy” dla odciążenia Starego Rynku i starego przejścia, które w przyszłości mogło być wykorzystane jako młyński jaz do pozyskiwania energii w celu poruszania wzniesionych na nim czterech młynów zbożowych⁵³. Przerwana została w ten sposób żegluga tranzytowa po Sprewie. W Berlinie nie poprowadzono jej, tak jak w Brandenburgii czy też innych miastach nad Hawelą, czyli specjalną fosą ze śluzą, która omijała przeszkodę. Przy młyńskim jazie statki musiały być przeładowywane. Podwójne miasto było nie tyle miejscem tranzytu, co punktem zbiorczym towarów dla handlu dalekiego i miejscem przeładunku pomiędzy transportem lądowym i wodnym. W tym czasie nasiliła się powszechnie budowa mostów i grobli, do użycia wchodziły na coraz szerszą skalę wielkie wozy dwuosiowe.

Początkowo rozbudowane miasto umocnione było od zewnątrz, jak to poświadczają źródła archeologiczne dla współczesnego mu Spandau, ostrokołem i leżącą przed nim fosą. Dopiero w drugiej połowie XIII w. rozpo-

⁵¹ Na temat średniowiecznych planów: G. Schulz, *Die ältesten Stadtpläne Berlins, 1652 bis 1757*, Berlin 1986.

⁵² H. Seyer, *Berlin...*, ss. 30, 48, 70 i nast.

⁵³ 1298 „agger molendinorum”: Krabbo-Winter, nr 1696; Riedel I/12, s. 1, nr 1; W. Natzschka, *Berlin und seine Wasserstrassen*, Berlin 1971, s. 15 i nast.

często budowę kamiennego muru⁵⁴. Objął on łączną powierzchnię 70 ha (47 ha w Berlinie, 23 ha w Cölln), która przez cały okres średniowiecza i jeszcze później wystarczała pod zabudowę mieszczańską. Tak jak w Nowym Mieście Brandenburg, margrabiowie zachowali dla siebie na skraju Berlina duży obszar i wzniesli tam reprezentacyjny dwór, „Stary Dwór” z „Wysokim Domem”, który już w 1261 r. wspomniany był jako margrabiowska „aula Berlin”⁵⁵.

Przed XV w. nie było w Berlinie pańskiego zamku. Obwarowane miasto spełniało jako całość jednocześnie funkcję nowoczesnej „wielkiej warowni” (z broniącym się samodzielnie mieszczaństwem), którą wykorzystać mogli margrabiowie do swych celów terytorialno-politycznych, mianowicie: jako siedzibę wójta dla przylegających do Berlina ziem Nowego Barnima, jak również siedzibę prepozyta, którego obsadzili i któremu prócz zadań kościelno-prawnych powierzali również świeckie, i w końcu jako miejsce, w którym znajdowała się (poświadczona w 1280 r.) mennica dla terenów wschodnich. Na swym dworze w obrębie miasta mogli margrabiowie, którzy nie posiadali jeszcze wtedy stałej rezydencji, lecz wzorem innych świeckich władców Rzeszy sprawowali władzę „w rozjazdach”, w razie potrzeby czasowo zamieszkać. Dwór ich nie zajmował pozycji dominującej, lecz stanowił część składową miasta o charakterze przede wszystkim mieszczańskim.

Część swego terenu odstąpili margrabiowie w 1271 r. franciszkanom, w celu rozbudowy ich klasztoru, którego początki sięgały 1250 r.⁵⁶ Także przybycie franciszkanów już w fazie rozbudowy miasta świadczy o jego szybkim rozkwicie. Krótko po 1250 r. odbyła się tam kapituła prowincjonalna dla prowincji zakonnej Saksonii. Dominikanie osiedlili się jakiś czas później na obrzeżach miasta siostrzanego Cölln. Tak jak w Brandenburgu i innych podwójnych miastach północnoniemieckich pola działania obu zakonów żebraczych były od siebie jasno oddzielone.

Mimo wszystkich swych cech indywidualnych Berlin przedstawiał u schyłku XIII w. typowy przykład pełnośredniowiecznej kolonizacji i wyróżniającego się pod względem gospodarczym, prawnym i topograficznym miasta (średniej wielkości), miasta, które koncentrowało w sobie handel i rzemiosło, którego mieszczaństwo rządziło sobą w dużym zakresie, i w którym mieszkania, praca i życie publiczne silnie zróżnicowanej zawodo ludności bronione były przez mury miejskie. Do obrazu tego miasta należała także skupiona forma zabudowy, fortyfikacje, rynek, odchodzące od niego ulice z domami i zabudowaniami gospodarczymi kupców i pracujących na potrzeby rynku rzemieślników, kościół parafialny, ratusz, szpital oraz klasztor zakonu żebraczego. Podwójne miasto nad Sprewą było w odróżnieniu od Brandenburskiego miastem „kolonialnym”, w dużej mierze planowo założonym miastem handlowo-rzemieślniczym, ograniczającym się we wszystkim do tego, co najniezbędniejsze, ponieważ do „wyposażenia podstawowego”. Nie było tu kościołów centralnych, które dałyby się porównać z kościołem biskupim i kościołem pątniczym pod wezwaniem NMP. Nie było tu w odróżnieniu od sąsiednich Spandau i Köpenick, ani

⁵⁴ H. Seyer, *Berlin ...*, s. 71 i nast.

⁵⁵ Krabbo-Winter, nr 863; E. Bohm, *Teltow und Barnim...*, s. 309 i nast.

⁵⁶ Krabbo-Winter, nr 1007.

grodu, ani chyży. Z jednej strony świadczy to o tym, że Berlin-Cölln nie powstał na miejscu słowiańskiego miasta grodowego, z drugiej natomiast o tym, że władcy mieli tu od początku do czynienia ze świadomym i silnym mieszczaństwem, z którym musieli się układać.

Najważniejszą grupą ludności w Berlinie byli kupcy. Zdominowali oni radę miejską i mieli decydujące znaczenie dla powstania i rozkwitu miasta, dla którego korzystne warunki ramowe stworzyli władcy terytorialni. Założona w 1288 r. *Hamburska Księga Wierzytelności*, w której zapisane zostały zawierane w Hamburgu na kredyt transakcje, przekazuje nam interesujące szczegóły na temat początków handlu berlińskiego⁵⁷. Berlin należał wraz z Gandawą, Utrechtem i Lüneburgiem do tych miast, z których kupcy najczęściej są wymieniani. Ustalona dla kupców z Berlina i Cölln łączna wartość transakcji zawartych na kredyt przewyższa znacznie łączną wartość tych transakcji zawartych przez inne miasta marchijskie razem. Prowadzili oni ożywione interesy z kupcami z Hamburga, Gandawy i Utrechtu, przy czym sami dostarczali przede wszystkim drewno dębowe i zboże. „Berlińskie żyto” (*siligo, que dicitur de Berlyn lub siligo Berlinensis*) poświadczane jest w Hamburgu począwszy od 1288 r. jako towar wyborowy. Zboże to pochodziło z rolniczych okolic podwójnego miasta, z jego „spichlerzy” Barnima i Teltowa. Kolonizacja obu tych ziem od lat dwudziestych XIII w. szła w parze z intensyfikacją uprawy zboża w tym okresie. Zagęszczanie osad chłopskich, zwiększanie powierzchni uprawnych poprzez karczunek i intensywne ukierunkowywanie poszczególnych gospodarstw chłopskich na produkcję zboża przyniosło spore nadwyżki plonów.

Berlin i Cölln zajmowały na zasiedlonych w XIII w. obszarach Marchii Środkowej położenie centralne. Nadwyżki te były tu gromadzone i transportowane drogą wodną — Sprewą, Hawelą i Łabą — do Hamburga. Ze względu na duży przyrost ludności w odległych częściach Europy, handel zbożem stanowił w tym czasie ważny czynnik gospodarczy. Głównym terenem zbytu zboża w Europie Północnej była gęsto zaludniona Flandria z jej wysoko rozwiniętym i nastawionym na eksport przemysłem tekstylnym.

Drewno dostarczane przez Berlińczyków w dużych ilościach do Hamburga pochodziło początkowo z lasów rozpościerających się po obu stronach Sprewy, a które wskutek dążenia do uzyskania coraz to większych obszarów pod uprawę zboża były karczowane, później zaś z terenów nad górną Sprewą. Hamburg przeżywał w tym czasie wielki rozkwit i był słynnym w basenie Morza Północnego miejscem przeładunku drewna⁵⁸.

⁵⁷ *Das Hamburgische Schuldbuch von 1288*. Bearb. v. E. v. Lehe, (*Veröffentlichungen aus dem Staatsarchiv der Freien und Hansestadt Hamburg*, 4), Hamburg 1956; por. E. Müller-Mertens, *Untersuchungen zur Geschichte der brandenburgischen Städte im Mittelalter*. Cz. III/IV, „Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin”, Gesellschafts- u. sprachwissenschaftliche Reihe. R. 6 1956-57, s. 13 i nast.; tenże, *Berlin und die Hanse*. „Hansische Geschichtsblätter” nr 80 1962, s. 1 i nast.

⁵⁸ K. Richter, *Hamburgs Frühzeit bis 1300*. W: *Hamburg. Geschichte der Stadt und ihrer Bewohner*. Red. W. Jochmann i H.-D. Losse. T. 1, Hamburg 1982, s. 75 i nast.

W miastach portowych istniało wielkie zapotrzebowanie na drewno, którego nie były już w stanie pokryć zasoby lokalne.

Kupcy berlińscy skupywali przede wszystkim towary, które w ich okolicy, w XIII w. występowały w nadmiarze lub też były produkowane, włączając się tym samym w system handlu hanzeatyckiego w basenie Morza Północnego. Było to podstawą przynależności Berlina i Cölln do Hanzy w XIV w. Z Zachodu sprowadzali kupcy berlińscy przede wszystkim flandryjskie sukno, które sprzedawali nie tylko w Berlinie, ale i poza nim⁵⁹. Podobnie rzecz się miała z handlem rybami. Poprzez Szczecin i Odrzycko transportowano duże ilości śledzi solonych i innych konserwowanych ryb morskich do Berlina, a stąd dalej w głąb kraju — aż po Erfurt i Lipsk. Dzięki dalekosiężnej działalności kupców, podwójne miasto we wczesnym okresie swych dziejów gospodarczo było zorientowane w dużym stopniu na porty nadmorskie, przede wszystkim na Hamburg i Szczecin z ich doskonale zorganizowanym eksportem i importem, a przez to włączone do handlu hanzeatyckiego, przeżywającego w XIII w. burzliwy rozkwit. Dzięki kupcom połączone zostały, w swego rodzaju międzynarodowym podziale pracy, obszary nadprodukcji rolniczej, tzn. Marchia Środkowa i eksportowe centrum rzemieślnicze, Flandria⁶⁰.

Potęga gospodarcza spowodowała, że podwójne miasto nad Sprewą stało się niezwykle cenne także i dla władców terytorialnych. W 1280 r. zebrał się w Berlinie margrabiowie z dużą liczbą przedstawicieli stanu szlacheckiego — 57 osób wymienionych zostało z nazwiska — z różnych części Marchii i zawarli za pośrednictwem biskupa Brandenburga układ o pobieraniu podatku⁶¹. Na podkreślenie zasługuje fakt, że to pierwsze poświadczone zgromadzenie o charakterze stanowym w Marchii miało miejsce właśnie w Berlinie. Miastu przyznano już widocznie funkcję pewnego rodzaju centrum, przynajmniej dla części obszaru pod panowaniem askańskim. Natomiast w 1280 r. margrabiowie nadali miastu przywileje gospodarcze, aby wesprzeć jego rozwój, i począwszy od tego czasu miasto było w stanie kupować przywileje i źródła dochodów. Rozwój gospodarczy miasta, którego wodzące rody zgromadziły dzięki handlowi dalekosiężnemu pokaźne majątki, z jednej strony, a stały brak pieniędzy odczuwany przez książąt z drugiej, stanowiły doskonałą podstawę uwieńczonej sukcesem dążeń do zdobycia przez nie miejskiej autonomii. Służyło temu także połączenie się obu miast w 1307 r. w „unię” (*unio*), której celem miało być wspólne reprezentowanie ich interesów na zewnątrz. Zbudowano nawet z tego powodu trzeci wspólny ratusz na Długim Moście między obydwoma miastami⁶². W następnych latach oba miasta uzyskały od władcy szereg praw, gruntujących ich autonomię. Rada miejska uzyskiwała w ciągu XIV w. nie tylko pełną zwierzchność administracyjną,

⁵⁹ Na temat składnika hanzeatyckiego we wczesnym rozwoju Berlina por. przede wszystkim: E. Müller-Mertens, *Berlin und die Hanse...*, s. 1 i nast.

⁶⁰ M. Arand, *Die Geschichte des Fischereiwesens in Berlin und in Stralau bis zur Einführung der Gewerbefreiheit* (Archiv für Fischereigeschichte, 16), Berlin 1932, s. 62.

⁶¹ Krabbo-Winter, nr 1223; Riedel III/1, s. 10 i nast., nr 9; J. Schulze, *Die Mark Brandenburg*. T. 1, Berlin 1961, s. 209 i nast.

⁶² *Berlinisches Stadtbuch*, s. 83 i nast.

podatkową, obronną i sądowniczą, ale też kupiła od władcy prawo bicia monet i prowadziła własną politykę zewnętrzną.

W rok po powstaniu „unii”, tj. w 1308 r., podwójne miasto wyszło z inicjatywą utworzenia pierwszego w Marchii związku miast⁶³. Następne powstały w XIV w.; Berlin odgrywał przy tym każdorazowo wiodącą rolę. Szczególnego znaczenia nabrały związki te przede wszystkim po 1320 r., kiedy to Marchia przeszła pod panowanie Wittelsbachów i Luksemburgów, których interesy związane były w przeważającej mierze z innymi częściami Rzeszy i stała się obiektem sporów politycznych, w wyniku czego władztwo terytorialne coraz bardziej zaczęło upadać, aż u schyłku wieku popadło w anarchię wróży feudalnych. Związki miast miały dużą zasługę w tym, że w zawieruchach XIV w. jedność terytorialna Marchii w dużej mierze została zachowana. Berlin stawał się w tym okresie braku władzy coraz bardziej centrum politycznym. Korzystne pod względem komunikacyjnym położenie, na centralnym obszarze Marchii, koncentracja dalekiego handlu, w tym miejscu od XIII w., wynikająca z tego potęga gospodarcza i niezależna politycznie pozycja — stanowiły o wielkości Berlina. Zbierały się tu ciągle stany lub miasta⁶⁴. Obcy władcy wzywali około 1400 r. częściej rajców berlińskich, niż właściwego, ale przebywającego daleko margrabiego. Z drugiej strony wystąpiła w 1410 r., sprzymierzona szlachta, która chciała podporządkować sobie miasta marchijskie, najpierw przeciw Berlinowi, aby — posługując się słowami Engelberta Wusterwitza — rozpocząć ich podbój od głowy⁶⁵. W tym samym czasie, kiedy Berlińczycy potwierdzili pozycję „bogatego prawem” Brandenburga jego centrum prawnego także i Brandenburczycy uznali faktyczną polityczną i czołową pozycję Berlina.

Wzięli to pod uwagę także i nowi władcy terytorialni z dynastii Hohenzollernów. Regent, a od 1415 r. książę elektor, Fryderyk I (1411 - 1440) udał się wprawdzie w 1412 r. najpierw do dawnego centrum Brandenburga, aby przyjąć tam hołd złożony mu przez stany, potem jednak odebrał hołd od Berlina i Cölln⁶⁶. Jego następca Fryderyk II, realizował dalej plany w stosunku do podwójnego miasta nad Sprewą. Przedtem jednak musiał podporządkować sobie to jeszcze autonomiczne miasto. Podbił je w 1443 r., unieważnił wolny ustrój oparty na rządach rady miejskiej i zapewnił skasowanie średniowiecznych wolności miejskich poprzez wzniesienie bastylji (*Zwingburg*), *fraenum antiquae libertatis*, jak określił ją w 1519 r. hamburski kronikarz Albert Krantz. Została ona poniekąd wbudowana w mury miejskie Cölln. Książę elektor wybrał na swą nową rezydencję, z której przy pomocy miejscowych urzędników sprawował władzę, nie idealne centrum, tradycyjny ośrodek władzy w Marchii, lecz

⁶³ Krabbo-Winter, nr 2048; Riedel I/14, s. 50, nr 63; por. E. Kaeber, *Der „Berliner Unwille“ und seine Vorgeschichte*. W: Kaeber, *Beiträge zur Berliner Geschichte*. Red. W. Vogel, Berlin 1964, s. 66 (Pierwodruk 1961).

⁶⁴ J. Schultze, *Caput...*, s. 173.

⁶⁵ W. Ribbe, *Die Aufzeichnungen des Engelbert Wusterwitz (Einzelveröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin, 12)*, Berlin 1973, s. 119.

⁶⁶ Blżej por. K. Schulz, *Vom Herrschaftsantritt der Hohenzollern bis zum Ausbruch der Dreißigjährigen Krieges*. W: *Geschichte Berlins*. Red. W. Ribbe. T. 1, München 1987, s. 262 i nast.

rzeczywiste gospodarcze i w określonych dziedzinach również polityczne centrum Marchii.

Brandenburg i Berlin obrazują dwa z gruntu odmienne typy genezy miast w Europie Środkowej. Brandenburg był początkowo ośrodkiem władzy, doszedł w związku z tym do znaczenia gospodarczego i rozwinął się w wyniku długiego procesu, trwającego do XIII w., w komunalne „miasto” w sensie pełnego średniowiecza. Berlin osiągnął ten stan rozwoju miejskiego w przeciągu krótkiego czasu, a mianowicie jako centrum handlowe i rzemieślnicze obszaru kolonizacyjnego w XIII w., utrzymując jednocześnie dalekosiężne, intensywne i stałe stosunki handlowe. Rozwój ten wspierany był wprawdzie przez władców terytorialnych, jednak rozkwit gospodarczy odbywał się od samego początku w przeważającej mierze na podstawie mieszczańsko-wspólnotowej. Z silnej pozycji gospodarczej wpływała rzeczywista pozycja Berlina, co wziął pod uwagę także władca terytorialny, kiedy wybierał w późnym średniowieczu to miasto na swą rezydencję. Tym samym rozpoczęła się na nowej podstawie nowa epoka w dziejach Berlina. Jego pozycja jako „czoła” otrzymała nową jakość, Berlin stał się „stolicą” w znaczeniu nowoczesnym, stolicą, do której należy „politycznie jednolicie zorganizowany kraj ze scentralizowaną administracją”⁶⁷. Jednakże podwaliny awansu Berlina na faktyczną gospodarczą i polityczną stolicę zostały położone 200 lat wcześniej.

WINFRIED SCHICH (KASSEL)

Tłumaczenie: Anna Gierlińska

DZIEJE POLITYCZNE LĘBORKA I BYTOWA W LATACH 1454 - 1637

Lębork i Bytów, dwie ziemie nadgraniczne, leżące w dzisiejszym Pomorzu niemieckim, posiadają w swoim historycznym rozwoju cechę, rzucającą światło na zagadnienie dostępu do Bałtyku. Widać w nim jak rozliczne czynniki odgrywały tu rolę, jak dużo zależało tu zwłaszcza od umiejętności przewidywania, siły i konsekwencji w dążeniu.

Ziemia lęborsko-bytowska stanowiła całość geograficzną, etniczną i gospodarczą z Pomorzem Gdańskim. Lębork leży nad rzeką Łebą i posiada do dziś na wzniesieniu stare zamczysko otoczone murem i wałem. Data założenia Lęborka nie jest dokładnie znana. Hartknoch w swej kronice podaje 1285 r. natomiast Mikrael twierdzi, że Lębork założyli Kaszubi w okresie prehistorycznym. Cramer uważa obie wiadomości za niewiarygodne, a daty ustalić nie można¹. Również nie ustalono pochodzenia

⁶⁷ J. Schulze, *Caput...*, s. 173; ogólnie por. też: H. Patze, G. Streich, *Landesherrliche Residenzen im spätmittelalterlichen Deutschen Reich*. „Blätter für deutsche Landesgeschichte” nr 118/1982, ss. 205 - 220.

¹ Według R. Cramera Lębork zbudowano w latach 1313 - 1341. Był już znaczną osadą, gdy w 1341 r. otrzymał od Wielkiego Mistrza von Altenburga ustrój na prawie chełmińskim (R. Cramer, *Geschichte der Lande Lauenburg und Büttow*. T. 1, Königsberg 1858, ss. 88 - 89).